INSTYTUT MAZURSKI
W OLSZTYNIE

KOMUNIKAT DZIAŁU INFORMACJI NAUKOWEJ

SERIA PREHISTORII I HISTORII Nr 4

Rok 1947. Lipiec—Sierpień Nr 7—8 (13—14)

Dr HENRYK ŁOWMIAŃSKI
prof. Uniwer. Poznańskiego

Stan badań nad dziejami dawnych Prusów

1. Granice i podział okresu historycznego Prusów

Pierwszą zupełnie pewną wiadomością historyczną, odnoszącą się do Prusów, jest lakoniczna wzmianka o ludzie *Bruzi*, umieszczona w zapisce w. IX, zwanej Geografem Bawarskim (St. Zakrzewski, 174). Z wieku X zachował się już cały szereg informacyj źródłowych o tym ludzie. Można przyjąć, że z początkiem epoki Wikingów (800—1050), oświetlonej też obfitym materiałem prehistorycznym, zaczyna się okres historyczny dawnych Prusów, którzy wraz z Litwinami i plemionami łotewskimi należeli do grupy językowej Bałtów. Skąd i kiedy przybyli Bałtowie nad morze, od którego nadano im nazwę, jest w nauce kwestią sporną, jakkolwiek zachowały się dość wyraźne wskazówki, że mieszkali ongiś na wschodzie, za Dnieprem, (K. Buga, 20; M. Vasmer, 162). Rozstrzygnięcie wątpliwości w tym względzie należy do zadań językoznawstwa i prehistorii; w niniejszym artykule zajmiemy się wyłącznie czasami historycznymi.

Okres historyczny Prusów trwał stosunkowo niedługo od w. IX do XVII, gdyż jak wynika z dzieła C. Hartknocha (182), wydanego w r. 1684, a poświęconego ich dziejom i opisowi, już wówczas tylko niektórzy starzy ludzie znali ten język. W oznaczonym okresie (w. IX—XVII) wyodrębnia się najpierw doba wczesnohistoryczna, trwająca w przybliżeniu do r. 1230, czyli do momentu rozpoczęcia akcji zdobywczej przez Krzyżaków. W tej dobie stosunki i wydarzenia z terenu pruskiego znajdują nader słabe odzwierciedlenie w źródłach historycznych, spisywanych przy tym wyłącznie poza granicami kraju. Ilość ich zwiększa się ogromnie z chwilą przybycia Zakonu Niemieckiego nad Wisłę. Krótkie, lecz przełomowe lata walki z Zakonem, które zadecydowały o przyszłym upadku naro-

dowości pruskiej, stanowiły fazę przejściową do doby panowania krzyżackiego, kiedy Prusowie występowali jako upośledzony pod względem prawnym i gospodarczym, lecz poważny liczebnie czynnik składowy ludności tego kraju. Wreszcie od r. 1525 zaczyna się schyłek egzystencji odrębnego zespołu etnograficzno-językowego pruskiego i w końcu zupełny zanik.

Stosownie do zakreślonego podziału chronologicznego rozpatrzymy w odpowiedniej kolejności wyniki dotychczasowych badań naukowych nad historyczną przeszłością Prusów.

2. Charakterystyka dotychczasowych badań. Opracowania ogólne.

Jakkolwiek Prusowie należą do rzędu narodów historycznych, *własnej* historiografii — podobnie jak państwa ogólnoszczepowego — nigdy nie wytworzyli, tyle o nich wiemy, co napisali obcy, a w szczególności Niemcy. Nowoczesna nauka niemiecka interesowała się przeszłością pierwotnych mieszkańców kraju, którzy nie tylko zasilili biologicznie szeregi zdobywców, przyjmując ich język i obyczaje, ale dostarczyli nawet nazwy dla określenia państwa, uosabiającego ducha ekspansji germańskiej. Miała też w swym rozporządzeniu materiały archiwalne, wogóle znajdowała się w najlepszych warunkach do prowadzenia badań w tym zakresie. W jakiej mierze wywiązała się z zadania, ustalimy bliżej w dalszym wywodzie, jednak z góry możemy podać konkluzję, że zajęła się dziejami Prusów jednostronnie, formułując problemy pod kątem widzenia zainteresowań historii niemieckiej, nie siląc się na wyjaśnienie przeszłości tego ludu pełne, t. zn. takie, jakiegoby szukała narodowa historiografia pruska, gdyby powstała. Poza Niemcami dziejami Prusów zajmowała się niemal wyłącznie nauka polska, traktująca to zagadnienie raczej ubocznie, w związku z odwiecznymi stosunkami polsko-pruskimi, nie mająca też siłą rzeczy tak dogodnych warunków do prowadzenia badań, jak niemiecka.

Wypada zacząć od opracowań ogólnych. Jest znamienne, że te z pośród nich, które zawierają badania analityczne, traktują o Prusach przeważnie ubocznie na marginesie głównego przedmiotu swych zainteresowań, natomiast prace, poświęcone specjalnie Prusom, noszą charakter syntetyczno popularny. Można powiedzieć, że zamyka dawny, a zaczyna nowy okres w historiografii Prus dziewięciotomowe dzieło J o h a n n a V o i g t a (165), przedstawiające dzieje kraju aż do chwili sekularyzacji państwa zakonnego w r. 1525. Autor w szerokiej mierze uwzględnił dzieje Prusów, a w pierwszym tomie podał obszerne omówienie czasów pogańskich, nie odznaczające się zresztą krytycyzmem. W nowszej historiografii niemieckiej Prus niema dzieła ogólnego, mogącego się zmierzyć

rozmiarami i obfitością uwzględnionych materiałów z pracą Voigta, natomiast istnieją krótkie ujęcia syntetyczne, które traktują o dziejach Zakonu lub wogóle Prus, zajmują się, gdy tego wymaga tok wywodów, również autochtonami tego kraju, że nadmienimy o dawniejszej pracy K. Lohmeyera (103), oraz ostatnich przed wojną Krollmanna (92), i B. Schumachera (147). Wyniki nowszych badań niemieckich nad dziejami Zakonu zestawił ostatnio K. Kasiske (77). Ukazały się też krótkie popularne ujęcia, poświęcone specjalnie przeszłości Prusów, jak B. Ehrlicha (30) oraz E. Weisego (168)—to drugie błędne i bałamutne—uzupełniające się nawzajem o tyle, że Ehrlich zajmuje się czasami pogańskimi głównie, a Weise—krzyżackimi. W tym miejscu można jeszcze wspomnieć o zbiorowym omówieniu prehistorycznego i wczesnohistorycznego okresu Prus, umieszczonym w czasopiśmie Altpreussen (62).

W polskiej literaturze naukowej zajął się stanem wewnętrznym oraz dziejami politycznymi Prus do chwili przybycia Zakonu Niemieckiego H. Łowmiański (108) — na podstawie badań analitycznych, ale równolegle z innymi ludami bałtyckimi. Tenże badacz przedstawił dzieje Prus pogańskich (109) w krótkim zarysie — w wydawnictwie zbiorowym *Dzieje Prus Wschodnich,* które jako całość zawiera wszechstronne, chociaż w przeważnej części rozpraw uboczne potraktowanie przeszłości Prusów, mianowicie w rozprawach K. Buczka (19), K. Tymienieckiego (161), St. Zajączkowskiego (171), oraz w pracy Ad. Fischera (40), dotyczącej specjalnie kultury dawnych Prusów. Znacznie krócej i również ubocznie zostały przedstawione dzieje tego ludu w wydawnictwie *Prusy Wschodnie,* gdzie zamieszczono między innymi artykuły J. Kostrzewskiego (86), Tymienieckiego (160), Sobieskiego (150). Dzieje żywiołu pruskiego uwzględnił też ostatnio w swej syntetycznej pracy o państwie krzyżackim w Prusach K. Górski (59), a K. Piwarski (127a)—w pracy o Prusach Wschodnich w czasach nowożytnych.

Z przeglądu dotychczasowej literatury ogólnej wynika, że brak w niej opracowania, opartego na wyczerpującej znajomości dorobku naukowego w tej dziedzinie, a zarazem na przeprowadzeniu samodzielnych badań źródłowych, rozważającego zagadnienie specjalnie i w całej rozciągłości od epoki Wikingów do schyłku w. XVII. Skutkiem tego zaniedbania nie mamy dotąd pełnego obrazu przeszłości Prusów.

3. Stosunki zewnętrzne Prusów do r. 1230.

Mimo obfitej literatury w zakresie prehistorii, dotąd nie zostały systematycznie i wyczerpująco przedstawione stosunki Prusów ze Skandynawią, jakie się rozwinęły na tle ekspansji handlowej i zdobywczej Normanów na wschodnim wybrzeżu

Bałtyku. Podstawę badań powinny stanowić krytyczne studia nad sagami skandynawskimi i innymi źródłami historycznymi przy uwzględnieniu danych prehistorycznych i onomastycznych. Te trzy momenty wziął pod uwagę, ale tylko pobieżnie na marginesie głównej swej tezy (która tu nas nie interesuje) stosunki skandynawsko-pruskie dotknął H. Jaenichen (74). Z prehistorycznego punktu widzenia przedstawił w popularnym wykładzie ekspansję Wikingów na terenie pruskim W. Gaerte (45). Wyniki badań prehistorycznych na terenie Prus, w szczególności nad epoką Wikingów, zostały też podane w ogólnych syntetycznych opracowaniach z tego zakresu, że wymienimy z pośród nich nowsze: W. Gaertego (44), C. Engla (36), a ostatnio przed wojną pracę C. Engla i W. La Baume, (38)— z wyczerpującymi wskazówkami bibliograficznymi — wydaną jako komentarz do atlasu prehistorycznego, przygotowanego przez La Baume (95). W literaturze tej ujawnia się tendencja do przeceniania roli Wikingów w Prusach.

Nie zastanawiamy się nad drobniejszymi przyczynkami, nadmienimy tylko, że uwaga badaczy koncentrowała się koło zagadnienia stosunków handlowych ze Skandynawią, najwięcej w związku z koloniami normańskimi w Prusach, poświadczonymi dzięki odkryciom grobów o skandynawskim charakterze. Jedna z tych kolonij w Wiskiauten (Sambia), znana z wykopalisk, prowadzonych oddawna (1865), istniała od w. IX do początku w. XI. Ostatnio poświęcił jej artykuł O. Kleemann (83). Druga z w. VIII—X została odkryta w r. 1936 na terenie Elbląga. Ostatnie odkrycie zdaje się rozstrzygać sporną sprawę lokalizacji miasta Drużna, znanego z relacji Wulfstana (co do wątpliwości zob. W. Gaerte, 46). O wykopaliskach w Elblągu informowały artykuły B. Ehrlicha (32, 33) oraz W. Neugebauera (124, 125). W literaturze naukowej niemieckiej wypowiadano przypuszczenie (np. K. Langenheim, 100; C. Engel, 36), że osadnicy normańscy przybywali w charakterze nie tylko kupców, lecz i zdobywców, jednakowoż na podstawie danych materialnych trudno sprawę rozstrzygnąć, ponieważ kupcy przy niedostatecznej organizacji publicznej bezpieczeństwa musieli się sami zbroić. Tedy pogląd Langenheima wywołał zastrzeżenia nawet w nauce niemieckiej (B. Ehrlich 32, 34). Po odkryciach elbląskich Langenheim (101) podtrzymywał nadal swą tezę.

Do najszczegółowiej opracowanych należy sprawa misji chrześcijańskiej w Prusach, podejmowanej siłą rzeczy z terytorium polskiego, gdyż droga morska (w przeciwieństwie do Inflant) w praktyce w grę prawie nie wchodziła. Toteż misja wiąże się z kwestią stosunków polsko-pruskich — znacznie gorzej i raczej na marginesie misji zbadaną. Dzieje pierwszego apostoła Prus, św. Wojciecha, w kapitalnej pracy przedstawił, a również w osobnej rozprawie rozpatrzył jego misję pruską

H. G. Voigt (163, 164), lokalizując misję zgodnie z J. Voigtem w Sambii, podczas gdy część badaczy przychyla się do Drużna (np. St. Zakrzewski, 175). Nowe uwagi w sprawie miejsca misji św. Wojciecha podał V. Kleemann (83), probując nawiązać ją do kolonii normańskiej w Wiskiauten. Również z pod pióra H. G. Voigta wyszła monografia drugiego apostoła Prus, św. Bruna, który zginął wśród Jaćwieży. Po niepowodzeniu tych pierwszych prób zaniechano misji pruskiej w w. XI, w następnym zaś stuleciu w Polsce zaczęto łączyć program misyjny z usiłowaniem podboju pogranicza pruskiego. Przebieg misyj w Prusach i na Pomorzu za Bolesławów omówił L. Koczy (85). Ożywienie na polu misyjnym nastąpiło ku początkowi w. XIII dzięki akcji, podjętej przez cystersów z Łekna. Ich działalnością oraz krucjatami, które zaczęto organizować przeciwko Prusom około r. 1218, zajęło się wielu autorów, m. inn. St. Zachorowski (170), F. Blanke (11, 12, 13), ks. Glemma (51), ks. Nowacki (126). Całokształt zagadnienia misji i stosunków polsko-pruskich do chwili przybycia Krzyżaków przedstawił zwięźle K. Tymieniecki (160, 161), podczas gdy G. Labuda (99), rozpatrzył szczegółowo misję pruską na szerszym tle historycznym.

Niezależnie od przebiegu misji, która nie doprowadziła do pozytywnego wyniku, Polska wywierała na północnego sąsiada silny wpływ kulturalny, który znajdował wyraz w przenikaniu do języka pruskiego polskich zapożyczeń, zarówno w słownictwie, jak w nomenklaturach osobowych i miejscowych—do zbadania tego zjawiska przyczynił się przede wszystkim A. Brueckner (15), ale materiały do tej kwestii znajdują się również w pracach niemieckich językoznawców, jak G. Gerullisa (48) i R. Trautmanna (159).

4. Stan wewnętrzy Prus w dobie plemiennej.

Jakkolwiek Prusowie nie zdążyli wytworzyć ogólno-szczepowej monarchii z powodu podboju przez Zakon Niemiecki w momencie, gdy nastały odpowiednie dla ich konsolidacji wewnętrznej warunki, stanowili oni w dobie pogańskiej pewien system polityczny, wynikły z poczucia solidarności plemiennej, a znajdujący zewnętrzny symboliczny wyraz we wspólnej nazwie szczepowej. Prusy składały się z całego szeregu plemion, które występowały jako zupełnie samodzielne jednostki polityczne, a zarazem przedstawiały związki jeszcze drobniejszych okręgów (grodowych), zwanych przez kronikarza krzyżackiego Dusburga (1326) terytoriami. Jednakowoż kwestia przynależności szczepowej plemion rubieżnych, a tym samym i *rozciągłości terytorialnej* szczepu pruskiego, należy do najbardziej spornych zagadnień w literaturze naukowej.

Na przebieg dyskusji wywierały, jak zobaczymy, wpływ momenty natury politycznej, utrudniając znalezienie obiektywnego rozwiązania.

Geografię Prus plemiennych opracował ongiś M. Toeppen (155), doskonały znawca przeszłości tego kraju. Jego zdaniem trzy północno-wschodnie obszary plemienne, uznane przez Dusburga za pruskie, w rzeczywistości były zamieszkane przez ludność litewską (Nadrowia i Skalowia) oraz przez odrębne plemię Jadźwingów (Sudowia). Wywód ten, poparty przez językoznawcę A. Bezzenbergera (7, 8), został przyjęty w nauce, jakkolwiek nie powszechnie (nie zgodził się z nim m. inn. L. Weber 167). Że u jego podstawy znajdowały się niektóre przynajmniej błędne założenia (ludność litewska napłynęła w te strony dopiero w w. XV—XVI), pierwsza udowodniła bliżej G. Mortensen-Heinrich (119), ale jeszcze przed ogłoszeniem w druku jej pracy rozpatrzył zagadnienie z nowego stanowiska P. Karge (75), dowodząc pruskości wszystkich trzech wymienionych plemion. Pogląd ten został zadziwiająco zgodnie zaakceptowany przez międzywojenną naukę niemiecką, że trudno w tej jednomyślności nie widzieć sugestyj politycznych, wobec wytoczonej wówczas walki traktatowi wersalskiemu, który Litwie oddał część dawnej Skalowii; niemniej nie był pozbawiony uzasadnienia rzeczowego i spotkał się z pozytywną oceną wśród niektórych badaczy litewskich (A. Salys 141, a niezależnie od Heinrich—Buga 20), oraz polskich (H. Łowmiański, 108, podczas gdy K. Buczek, 19, opowiada się raczej za odrębnością tych plemion). Jednakowoż kwestia pozostaje w nauce nadal sporna, ponieważ badania językowe nad nazwami osobowymi i miejscowymi tego obszaru wykazują, że nie miały one jednolitego charakteru, ani pruskiego, ani litewskiego (G. Gerullis, 48, R. Trautmann, 159). Z pracy G. Froelicha, (43), wynika, że nazwy rzeczne litewskie mają tu znakomitą przewagę nad pruskimi. Ze strony litewskiej została też podjęta próba wykazania litewskości tych plemion z pomocą analizy zwłaszcza nazw osobowych (F. Karp, 76, por. St. Zajączkowski, 172), wogóle litewska historiografia nie uznaje ich pruskiego charakteru (np. 102). Szczególnie skomplikowana jest sprawa Skalowii, gdyż zachodzi możliwość jej przynależności do grupy kurońskiej (V. Nagevičius 122, a nawet C. Engel, 35, opowiadający się zasadniczo za pruskością spornego obszaru, 37; por. J. Hoffmann, 69). W dalszym ciągu tezę pruskiego charakteru Skalowii podtrzymuje na podstawie badań językowych i osadniczych O. Natan, (123). Inny badacz niemiecki K. Forstreuter (42), włącza do obszaru pruskiego również Mierzeję Kurońską.

Również była kwestionowana, chociaż nie wywołała tak ożywionej polemiki, przynależność etniczna nadwiślańskiej

ziemi pruskiej, Pomezanii, włączanej przez niektórych badaczy do obszaru polskiego (W. Kętrzyński, 80, Fr. Duda, 29, ks. Kujot, 94); inaczej zapatruje się na tę kwestję H. Łowmiański, a również ks. Łęga (105) uznaje tę ziemię raczej za pruską. Z drugiej strony wskazywano na istnienie osadnictwa pruskiego na lewym brzegu Wisły (F. Lorentz 104, por. ks. Łęga 105). Co dotyczy ziemi chełmińskiej, dawniejsza historiografia niemiecka, idąc za Dusburgiem, włączała ten kraj do Prus, dopiero W. Kętrzyński (80, 81) i L. Weber (167) wykazali tendencyjność tego świadectwa; nie mniej H. Plehn (129) dowodził pierwotnej pruskości ziemi chełmińskiej, która też przez niemieckich badaczy pospolicie jest zaliczana do rzędu terytoriów pruskich (np. H. Harmjanz 65), podczas gdy polscy włączają ją do obszaru polskiego (np. J. Paradowski, 127, który ustalił też przebieg granicy prusko-chełmińskiej).

Kwestia *rozmieszczenia granic* poszczególnych plemion wywołała wielką ilość przyczynków, których nie podobna tu wyszczególniać, wystarczy odesłać do prac, traktujących o całokształcie podziału politycznego Prus plemiennych, jak M. Toeppena (155), L. Webera (167), H. Łowmiańskiego (108), H. Harmjanza (60), który zresztą nie uwzględnił należycie nawet cytowanej literatury, jak wskazówek w pracy A. Sjoegrena (149) co do granic Jaćwieży. Podstawy geograficzne podziału terytorialnego usiłował wyjaśnić K. Buczek (19). Ostatnio omówił dane mapy K. Hennenbergera w sprawie granic plemiennych H. Crome (25), nie wysuwające zresztą konkretnych wniosków w tej kwestii.

W sprawie *ustroju politycznego* Prus plemiennych panuje wśród badaczy naogół zgodna opinia. Wbrew dawnemu poglądowi J. Voigta (165), który przyjmował istnienie formy rządów teokratyczno-monarchicznej, ustalił się pogląd, ostatnio szerzej uzasadniony przez H. Łowmiańskiego (108), że nie wykształciła się tu władza książęca, lecz funkcjonowali obieralni naczelnicy tudzież wiece ludowe. Z ustrojem politycznym wiąże się system obronny, omówiony w dawniejszej literaturze między innymi przez V. Boenigka (14), w nowszej przez H. Łowmiańskiego (108); z pomocą przychodzi oczywiście prehistoria: oprócz dawnej mapy E. Hollacka (70, 71), rzucającej światło na rozmieszczenie grodów, służą tu zwłaszcza nowsze prace H. Cromego (22, 23, 24, tudzież wespół z W. Grunertem, 26) oraz Ehrlicha (31).

Podzielone są zdania co do *struktury społecznej* Prusów. Od czasów C. Hartknocha (182), który odtwarzał stosunki staropruskie według współczesnych sobie, uznawano istnienie dwóch zasadniczych klas: właścicieli ziemskich i ludności poddańczej, osiadłej w ich dobrach (np. J. Voigt, 165, J. Bender, 5, H. G. Voigt, 165, G. Aubin, 1), podczas gdy inni

historycy opowiadali się za istnieniem licznej warstwy ludności wolnej pospolitej (np. O. Hein, 66, R. Pluemicke 130, H. Łowmiański, 108). Mało uwagi poświęcono w literaturze *organizacji rodowej*, która wskutek podboju krzyżackiego uległa szybko rozkładowi, jednakowoż zajęli się tą kwestią O. Hein (66) i H. Łowmiański (108), ci sami badacze zajęli się odtworzeniem stosunków gospodarczych. Stosunki handlowe oświetla również literatura prehistoryczna epoki Wikingów, poprzednio omówiona, wymienić jeszcze wypada artykuł W. La Baume i J. Wilczeka (98) o wagach, służących do ważenia srebra, jako pieniądza, a znajdowanych przeważnie w Sambii, gdzie też musiała koncentrować się wymiana handlowa. Wypowiadany niekiedy pogląd w sprawie niskiego poziomu kultury gospodarczej w Prusach (np. A. Koch, 84), znajduje się w sprzeczności z opinią większości badaczy, którzy przyznają, że Prusowie stanowili lud rolniczy o stosunkowo wysokiej kulturze (np. V. Roehrich, 136).

Gospodarstwo rolne wiąże się z kwestią *osadnictwa*, które z pośród zagadnień gospodarczych najwięcej pociągało badaczy. Osadnictwo pruskie pozostawiło po sobie najtrwalsze ślady i przygotowało niejako grunt dla akcji kolonizacyjnej, rozwijanej przez nowe elementy osadnicze, jakie zaczęły do Prus napływać od w. XIII—stąd zainteresowanie tym przedmiotem, mianowicie w nauce niemieckiej. O. Schlueter (142) podjął się nader trudnego zadania: odtworzenia krajobrazu pruskiego przed przybyciem Zakonu Niemieckiego i oznaczenia na mapie areału zasiedlenia. Wobec niedostateczności źródeł historycznych do tej kwestii wyniki dociekań musiały być problematyczne, nie zadowoliły też naogół krytyków (H. Mortensen, 119, H. Łowmiański, 108, J. Paradowski, 127, K. Buczek, 19), jakkolwiek zdaniem niektórych badaczy (W. La Baume, 97) mapa Schluetera odtwarza zasadniczo wiernie pierwotny krajobraz, a błądzi tylko w szczegółach. Zdaniem Mortensena stan źródeł pozwala na sporządzenie mniej więcej dokładnej mapy osadnictwa pruskiego dopiero koło r. 1400. Podjął też ten badacz praktyczną próbę rekonstrukcji osadnictwa i krajobrazu Sambii w tym czasie (116), sądził niemniej, że Prusowie zasiedlali naogół te same obszary, co na początku doby krzyżackiej. Wniosek autora brzmi przekonywująco w odniesieniu do Sambii, gdzie nie osiągnęło większych rozmiarów osadnictwo niemieckie, natomiast na terenach ożywionej kolonizacji niemieckiej wnioski wsteczne nasuwają wątpliwości. Inne ziemie pruskie nie doczekały się tak wyczerpującego jak Sambia opracowania kartograficznego, jakkolwiek w niektórych pracach ustalano na mapie pruskie punkty osadnicze (M. Rousselle, 138). Na stan osadnictwa pruskiego doby przedkrzyżackiej rzuca światło jeszcze rozmieszczenie grodów, które powstawały przede wszystkim

w okolicach zaludnionych, to też mogą w tym względzie od dawać usługi wyżej cytowane mapy i prace prehistoryczne dotyczące grodów.

Rozpatrzeniem warunków fizjograficznych i klimatycznych, tak ważnych w rozwoju osadnictwa, oprócz wspomnianych badaczy: Schluetera, H. Mortensen (117, 118), Buczka, zajął się również H. Gross (61), a technikę karczowania i system rolnictwa przedstawił też prehistoryk W. La Baume (97); zagadnienia osadnicze w Prusach omówił też szerzej wespół z innymi szczepami bałtyckimi H. Łowmiański (106, 108). Ogólne wyniki badań nad wcześniejszym osadnictwem Europy północno-wschodniej, w tym i Prus, rozpatrzył ze stanowiska metodologicznego W. Giere (50).

Kultury materialnej, a częściowo i *duchowej* dotyczą w pierwszym rzędzie badania prehistoryczne — zbyt liczne, ażebyśmy w krótkim artykule mogli je wyszczególnić; toteż ograniczymy się do wzmianki o ogólnych pracach: W. Gaertego (44) oraz C. Engla (36), a również o pracy C. Engla i W. La Baume (38), gdzie zostały podane obfite wskazówki bibliograficzne. Z najnowszych opracowań nadmienimy o artykule W. La Baume (96), który zanalizował rzeźby drzwi gnieźnieńskich i przyszedł do wniosku, że nie odtwarzają one uzbrojenia i ubioru dawnych Prusów. Systematyczne zestawienia wiadomości o kulturze staropruskiej, zarówno materialnej jak duchowej, uczynione ze stanowiska etnograficznego, jednak bez uprzedniego poddania źródeł krytyce, zawiera praca Ad. Fischera (40). Z pośród zagadnień kultury duchowej największe zainteresowanie wywoływała *religia pogańska*, którą zajmowano się zwykle na tle porównawczym wespół z pozostałymi ludami bałtyckimi. Zagadnienie to zostało skomplikowane wskutek bałamutnych wiadomości dawnych autorów, zwłaszcza Szymona Grunaua, o wierzeniach pogan pruskich. Na krytyczne tory wprowadzili badania głównie polscy uczeni A. Mierzyński (114) oraz A. Brueckner (16), obalając mniemanie o istnieniu u ludów bałtyckich rozwiniętego systemu wyższych bóstw, analogicznie do Olimpu greckiego, oraz o hierarchii kapłanów z arcykapłanem Criwe na czele. Co do faktycznych bóstw pruskich, w szczególności najstarszego, jakie wymieniają źródła: Curche, ciekawy przyczynek dał Fr. Bujak (21). Nowsze prace niemieckie w tej kwestii: H. Bertuleita (6), a zwłaszcza krótki artykuł C. Krollmanna (86) nie posuwają naprzód badań, lecz oznaczają raczej cofnięcie wstecz z powodu niedość krytycznego stanowiska autorów wobec źródeł.

5. Podbój Prus przez Krzyżaków.

Podbój krzyżacki Prus stanowi kontynuację dawniejszych zbrojnych prób misyjnych, podjętą jednak przez czynnik nowy

świadomy swych celów, w których dominowały momenty ipolityczne, dobrze zorganizowany oraz cieszący się poparciem żywiołów niemieckich, które szukały sobie na wschodzie terenów ekspansji. Zgodnie z tradycją, zapisaną przez Dusburga, w literaturze naukowej ustaliło się oddawna mniemanie, że Konrad sprowadził Krzyżaków w celu powstrzymania dotkliwych napadów pruskich na swoją dzielnicę. Pogląd ten panuje dotąd w literaturze niemieckiej(np. C. Krollmann 92, E. Maschke 112), podzielany też jest przez część badaczy polskich (np. St. Zachorowski 170, ks. Nowacki 126, K. Górski 59 — z zastrzeżeniem co do przesady w opisie niebezpieczeństwa pruskiego), jakkolwiek odrzucił go już W. Kętrzyński (82), podnosząc brak pewnych wiadomości o straszliwym pustoszeniu kraju przez Prusów. Teza Kętrzyńskiego spotkała się wśród części historyków z pozytywną oceną (K. Tymieniecki, 161), jednak nasuwa wątpliwości, ponieważ nie widać innego przekonywającego powodu sprowadzenia Zakonu Niemieckiego przez Konrada.

Politykę misyjną Zakonu, który na terenie pruskim podporządkował cele misyjne państwowym, omówił szczegółowo E. Maschke (110, 113), wskazując na sprzeczność wewnętrzną między ideą misyjną, którą jego zdaniem realizowało państwo krzyżackie, a metodami podboju, podczas gdy C. Redlich (131) broniła wręcz zapatrywania, że Krzyżacy mieli na względzie dobro chrześcijaństwa (autorka zaufała frazeologii źródeł, zresztą nie zawsze dobrze poinformowanych). Jaskrawą idealizację roli Zakonu wogóle stanowi artykuł O. Heina (67). O polityce misyjnej papieskiej na terenie bałtyckim zawiera cenne uwagi praca G. A. Donnera (28) o legacie Wilhelmie z Modeny. Poza tym sprawą misji w czasach krzyżackich zajmują się niektóre prace, dotyczące akcji chrystianizacyjnej z przed r. 1230, jak F. Blankego (11, 12), ks. Nowackiego (126), G. Labudy (89). Strona polityczno-militarna podboju Prus przez Krzyżaków została oczywiście przedstawiona w pracach ogólnych, odnoszących się do dziejów politycznych Zakonu Niemieckiego, dotąd jednak nie straciło znaczenia podstawowe dzieło A. Ewalda (39), które omówiło szczegółowo przebieg walk krzyżacko-pruskich. Z polskich historyków sporo miejsca poświęcił temu zagadnieniu ks. Kujot (94), traktując o dziejach Prus Królewskich; zwięźle dzieje podboju przedstawił St. Zajączkowski (171).

Szczególnie znamiennym następstwem działań wojennych Zakonu przeciwko Prusom była zagłada trzech północnowschodnich plemion: Nadrowów, Skalowów i Sudowów czyli Jaćwieży; czwarte plemię Galindów przestało istnie przed przybyciem Krzyżaków. Już w dawniejszej historiografii zdawano sobie sprawę z wyludnienia kresów południowych i wschodnich Prus (np. M. Toeppen, 158; L. Weber, 167;

W. Kętrzyński, 81), jednakowoż dopiero nowsze badania ustaliły bliżej granice pustkowia oraz rozmiary spustoszenia. W szczególności zajęli się tym problemem Mortensenowie (119, 118), którzy w ostatniej, ogłoszonej przed wojną pracy wystąpili z tezą, że owe plemiona wraz z mieszkającymi od nich na północ Kuronami zaczęły wymierać już przed Krzyżakami, między innymi z powodu niepomyślnych dla osadnictwa zmian klimatycznych; osadnictwo Nadrowów w chwili podboju było bardzo nieliczne i nie uległo wybitnemu zmniejszeniu w toku walk, Skalowów zaś, Sudowów i Kuronów Krzyżacy nie tępili celowo. Mimo zewnętrznych pozorów obiektywizmu naukowego (por. St. Zajączkowski, 173) praca ta budzi poważne zastrzeżenia. Autorzy traktują źródła i ujmują fakty jednostronnie, z tego powodu oczywiście, że bronią tez z góry powziętych, a mających na celu oczyszczenie Krzyżaków przed zarzutem nieludzkiego postępowania.

W końcu należy wspomnieć, że w czasie podboju Prus przez Krzyżaków wzmogły się walki Rusi (księstwa halicko-wołyńskiego) z Jadźwingami. O stosunkach rusko-pruskich w dawniejszsj literaturze traktował A. Sjoegren (149), zajmował się też ubocznie tą kwestią historyk Ukrainy M. Hruszewski (73), a w nowszej literaturze — H. Łowmiański (108) oraz K. Forstreuter (42).

6. Prusowie pod panowaniem Zakonu Niemieckiego.

Wskutek podboju krzyżackiego Prusowie przestali istnieć jako samodzielny czynnik polityczny. Ich klasa wyższa, arystokracja plemienna, przeszła na służbę krzyżacką i szybko uległa zniemczeniu; warstwy niższe zachowały dłużej odrębność narodową; ich dalsze losy jako zespołu etniczno-językowego zależały w dużej mierze od utrzymania się w zwartej masie na ziemi ojczystej oraz od wzięcia udziału w kolonizacji rozległych pustkowi, jakie nieprzerwanym pasmem rozciągały się od ziemi chełmińskiej aż do Niemna i Zalewu Kurońskiego.

Osadnictwo stanowiło też centralny punkt zainteresowań nauki niemieckiej, śledzącej dzieje wewnętrzne państwa krzyżackiego—oczywiście nie ze względu na Prusów, lecz z powodu napływu żywiołu niemieckiego, który gwarantował władztwo polityczne Krzyżaków w tym kraju i stał się też czynnikiem jego germanizacji. Kolonizacja niemiecka rozwinęła się głównie w zachodniej połaci kraju, nad Wisłą, Zalewem Wiślanym, Pregołą i Łyną, nie osiągając większych rozmiarów w pustkowiach rubieżnych, dokąd z południa do dawnej Galindii przeniknęli Polacy z Mazowsza, a ze wschodu — Litwini. Element pruski zachował się bierniej, niż tamte trzy narodowości: w puszczach nie wytworzył zwartego osadnictwa na większych

obszarach, a w strefie starego zasiedlenia ustępował stopniowo przed naporem kolonizacji niemieckiej. Toteż już w czasach krzyżackich wytworzyły się niepomyślne warunki dla utrzymania narodowości pruskiej.

Do problemu kolonizacji powstała nadar obfita literatura naukowa niemiecka, traktujaca siłą rzeczy tylko ubocznie o udziale Prusów w procesach kolonizacyjnych, nieraz tylko w krótkich wzmiankach. Nader liczne są opracowania poszczególnych regionów i miejscowości; nie sposób omówić je tu wyczerpująco, i nie jest to potrzebne — ze względu na małą wartość znacznej ich części dla celów badawczych. Występują w nich, nawet w pracach o charakterze poza tym ściśle naukowym, mniej lub więcej silne akcenty polityczne, nastawienie antypolskie, chęć pomniejszenia roli żywiołu polskiego, stąd nawet celowe uwypuklanie roli Prusów w tych okolicach, gdzie się mieszali z osadnictwem polskim.

Najpierw wspomnieć wypada o opracowaniach ogólnych, odnoszących się zasadniczo do całego obszaru pruskiego i poruszających całokształt kolonizacji. W okresie międzywojennym ukazał się cały szereg tego rodzaju syntetycznych ujęć. Niektóre z nich, jak C. Krollmanna (90), W. Ziesemera (176), W. Vogla (166), przynoszą tylko pobieżny przegląd procesów; szczegółowiej, ale tylko dla krótkiego okresu do r. 1309 rozpatrzył kolonizację krzyżacką O. Zippel (177). Gruntowne studium stanowi praca K. Kasiskego (77), który w sposób zwięzły, lecz wyczerpujący dał obraz rozwoju osadnictwa w Prusach do r. 1410, podczas gdy K. Riel (133) podobną metodą kontynuował pracę do r. 1466. Niestety okres późniejszy nie doczekał się tego rodzaju opracowania. Z polskiej strony krótki przegląd przebiegu kolonizacji podał St. Zajączkowski (171).

Z prac szczegółowych wymieniamy ważniejsze. Zasiedlenia i stosunków narodowościowych w zachodnich okręgach krzyżackich, komturstwach dzierzgońskim, ostródzkim, elbląskim, dotyczy praca C. Krollmana (88), który usiłował ustalić siłę liczebną poszczególnych narodowości, zbyt jednak korzystnie dla Niemców (G. Schnippel, 146, szacował element pruski wyżej), w innym zaś artykule (91) zastanawiał się wogóle nad stosunkiem liczebnym Niemców, Prusów i Polaków w państwie krzyżackim również O. Hein (67). Terytorium biskupstwa pomezańskiego poświęcił obszerne studium K. J. Kaufmann (79). Niezmiernie szczegółowo została rozpatrzona kolonizacja biskupstwa warmińskiego do r. 1355 przez V. Roehricha (135), który dał też syntetyczny obraz kolonizacji średniowiecznej na tym obszarze — w krótkim artykule (136), podnosząc przewagę w niej elementu pruskiego. Tę przewagę stwierdził również H. Schmauch (144), badając osadnictwo w południowej części biskupstwa. Leżącego na północ od

biskupstwa komturstwa Bałgi dotyczy dawna praca Roggego 134), w sposób zresztą niedostateczny poruszająca zagadnienia osadnicze; parafią Lindenau zajął się obszernie E. J. Guttzeit (64), a okręgami Pruska Iława, gdzie przeważała ludność pruska, oraz Gierdawy, gdzie rozwinęła się silna kolonizacja niemiecka, M. Rousselle (137, 138, 139). Osadnictwo sambijskie rozpatrzyli H. Mortensen (116), P. Siegmund (148), a w okolicach Wystrucia—O. Barkowski (3), zresztą tereny północno-wschodnie opracowali Mortensenowie (118), ustalając stosunek ludności niemieckiej i pruskiej, niekorzystnie dla tej drugiej, oraz równocześnie O. Natan (123). W. Kętrzyński (81) w dziele swym, poświęconym kolonizacji mazurskiej, uwzględnił też udział Prusów na jej terenie; wyżej oceniał znaczenie elementu pruskiego w początkowym okresie kolonizacji Ostródy i Niborka, przyznając zresztą szybkie jego wynarodowienie, A. Doehring (27). Na element pruski w okręgu Szczytna zwrócił uwagę E. Saborowski (140); tegoż okręgu dotyczy szczegółowa praca H. Golluba (52), który zarazem ogłosił krótkie ogólne artykuły o Mazurach (53, 54). Rozwój osadnictwa w okolicach jeziora Mamry rozpatrzył F. Grigat (50), a w okręgu Ryna, gdzie udział Prusów był, jak widać, znikomy—O. Barkowski (4). Wreszcie o Prusach na terenie ziemi chełmińskiej traktował (stronniczo) H. Plehn (128). Nadmienimy jeszcze, że na rozmieszczenie osadnictwa pruskiego pod panowaniem krzyżackim może rzucić światło zlokalizowanie na mapie pruskich nomenklatur miejscowych, przeprowadzone przez W. Horna (72), który też na tej podstawie snuł wnioski — nie wchodzimy, o ile trafne — o stosunku kolonizacji niemieckiej do dawnego osadnictwa pruskiego.

Do spornych w literaturze naukowej kwestyj należy udział ludności pruskiej w kolonizacji na prawie niemieckim. Badacze niemieccy, idąc po tej samej linii, co na terenach słowiańskich, skłonni są odrzucać tę ewentualność. Ostatnio Mortensenowie (118) w polemice z H. Łowmiańskim (107) zaprzeczyli możliwości przyjmowania Prusów do wsi na prawie niemieckim, jednakowoż w tej pracy, jak podnosiliśmy, autorzy nie umieli się zdobyć na sąd bezstronny.

Z kwestią osadnictwa wiąże się *obliczenie* ludności. Dane statystyczne, gromadzone przez Krzyżaków dla celów fiskalnych, dają podstawę, jakkolwiek nie zupełnie wystarczającą, do ustalenia liczby Prusów w początku w. XV. Wspominaliśmy o cząstkowych obliczeniach Krollmanna i Mortensenów, przeprowadzali je również Rousselle, E. Wilke (169) i inni. Globalną sumę zaludnienia Prus krzyżackich a zarazem siłę liczebną poszczególnych narodowości usiłował ustalić L. Weber (167, zobrazował również St. Srokowski, 151), ale wywody jego trudno uznać za ścisłe. Obliczenie ludności pruskiej

w początku w. XV przeprowadził też H. Łowmiański (108), jednakowoż bez uwzględnienia tej jej części, która pozostawała we wsiach na prawie niemieckim, a co do której niema bezpośrednich danych źródłowych.

Wspomniany badacz przeszłości Prus, L. Weber (117), posiadający rozległą erudycję w tej dziedzinie, opisując stan wewnętrzny państwa krzyżackiego w momencie szczytowym jego rozwoju, zebrał obfite dane o ludności autochtonicznej pod względem fiskalnym, gospodarczym i osadniczym, jednakowoż podał raczej surowy materiał, metodycznie niewyzyskany. Wskazówki co do położenia *prawnego i gospodarczego* Prusów pod panowaniem Zakonu zawierają częstokroć omówione prace, odnoszące się do dziejów osadnictwa. Ponadto istnieje bogata literatura specjalna, poświęcona zagadnieniom prawnym i gospodarczym państwa krzyżackiego i uwzględniająca w szerszym lub węższym zakresie żywioł tubylczy. Określeniem stanowiska prawnego dawnej ludności pospolitej zajął się W. Bruenneck (18), przychodząc do wniosku, że zachowała ona wolność osobistą i miała prawo opuszczenia wsi aż do w. XV, kiedy stosunki zaczęły się zmieniać na jej niekorzyść; natomiast według H. Plehna (129), została ona przytwierdzona do ziemi już w w. XIII. Późniejsze badania przyniosły poparcie tezy raczej pierwszego z tych autorów (R. Pluemicke, 130, H. Łowmiański, 108). System ciężarów chłopskich omówiły dawne rozprawy M. Toeppena (156, 157) oraz późniejsze, R. Pluemickego (130), tudzież E. Wilke (169). Naogół dobrze wyjaśniła strukturę klasową społeczeństwa tubylczego w Sambii wspomniana praca Pluemickego, który między innymi zastanawiał się nad kwestią wityngów, czyli potomków pruskiej arystokracji plemiennej. Że określenie wityng wbrew dość rozpowszechnionemu mniemaniu nie było germańskiego pochodzenia, dowodził A. Brueckner (17). Losy w państwie krzyżackim wyższej klasy pruskiej, która, o ile dochowała wierności Zakonowi, utrzymała się na górnym szczeblu społecznym, przedstawił krótko również H. Łowmiański (108). Niestety utrudnia badania naukowe w tym względzie brak odnośnych prac genealogicznych. Dawne studia A. Muelverstedta, w szczególności dotyczące wityngów sambijskich (121; por. F. Schmitt 145) są już przestarzałe (autor ten, 120, uznawał między innymi za autochtoniczny głośny ród Bażyńskich); nowsza genealogia niemiecka nie ujawniała zainteresowania sprawą przenikania dawnych rodów pruskich do szeregów społeczeństwa niemieckiego, jak świadczą chociażby roczniki czasopisma genealogicznego (49) wydawanego w Królewcu w okresie międzywojennym. Można odnotować w nowszej literaturze artykuły genealogiczne K. Stadiego (152, 153). O infiltracji Prusów do społeczeństwa polskiego, i to na terenach piastow-

skich, traktował ks. Kozierowski (87). Wspomnimy jeszcze, że do struktury społecznej Prusów za panowania krzyżackiego przynosi pobieżne zresztą uwagi praca W. Balińskiego (3).

Niedostatecznie zostały opracowane stosunki kulturalne ludności pruskiej, a w szczególności jej *chrystianizacja*, odbywająca się w tempie wolnym wskutek indyferencji Krzyżaków i większości duchowieństwa pruskiego w tym względzie. Ze specjalnych prac na ten temat wymienimy nowsze, jak O. Guenthera (63), F. Blankego (10), C. Krollmanna (92a), K. Górskiego (56), w których znalazł odbicie stan zaniedbania pod względem religijnym, w jakim się znalazła ludność pruska pod panowaniem Zakonu. O szkołach pruskich w Warmii zebrał wiadowości jeszcze dawniej F Hipler (68).

7. Zanik narodowości pruskiej.

Rok 1525 stanowi przełom nie tylko w dziejach Zakonu Niemieckiego, ale i ludności pruskiej. Triumfująca reformacja dokonała wreszcie dzieła chrystianizacji, zaniedbanego pod panowaniem Krzyżaków. Wraz z utratą tradycyjnych wierzeń zapominali Prusowie ojczystego języka, asymiluj c się i pod jednym i pod drugim względem do chrześcijańskiego otoczenia. Równocześnie niemal skonstatował M. Praetorius ostatnie ślady kultu pogańskiego (1680), a C. Hartknoch — języka pruskiego (1684). Jeszcze w r. 1525 wzięli Prusowie sambijscy udział w powstaniu chłopskim (E. Wilke, 169) jeszcze w r. 1545 wydano dla ludności pruskiej katechizm protestancki, ale mowa pruska gwałtownie zanikała w tym czasie, ustępując przed niemiecką lub polską, jak to zgodnie stwierdzają badacze (np. W. Kętrzyński, 81; Plehn, 129; E. Saborowski, 140). Na terenie biskupstwa warmińskiego, mającego ongiś znaczną przewagę elementu pruskiego. badacz kolonizacji w. XVI, H. Schmauch, (143), niewiele może powiedzieć o udziale autochtonów. Są przytaczane wskazówki, że zanikają oni wogóle na tym obszarze w w. XVI (F. Hipler, 68). Nie mogli długo się ostać i na terenie kolonizacji mazurskiej (ostatnio referował tę sprawę K. Górski, 58). Tymbardziej nie mogli utrzymać odrębności etnicznej wśród pokrewnych językowo Litwinów na północo-wschodzie (zob. O. Barkowski, 3; O. Natan, 123). W osadnictwie tzw. «szkatułowym», zapoczątkowanym przez wielkiego elektora (zob. A. Rieckenberg, 132), oczywiście już nie widać udziału elementu pruskiego. Po zn emczonych a niewątpliwie i spolonizowanych Prusach zanikał częstokroć wszelki ślad, ponieważ przybierali obce nazwiska niemieckie (A. Birch-Hirschfeld, 9). Niestety wynarodowienie Prusów nie zostało dotąd zbadane sys-

tematycznie, mimo licznych, rozproszonych w opracowaniach osadnictwa wskazówek.

W literaturze naukowej usiłowano też nieraz ustalić przyczyny zaniku narodowości pruskiej (np. H. Plehn, 129; C. Krollmann, 91; E. Weise, 168; K. Górski, 57; St. Srokowski, 151; Piwarski, 127a), wskazując na wyższość kultury niemieckiej, upośledzenie prawne i trudne położenie gospodarcze Prusów i t. p. Są to tezy, wymagające skontrolowania na podstawie specjalnych badań źródłowych.

8. Wydawnictwa źródłowe.

Obraz dotychczasowego dorobku naukowego w zakresie badań nad przeszłością dawnych Prusów nie byłby kompletny, gdybyśmy pominęli działalność wydawniczą, która ułatwiała, lub wręcz umożliwiała pracę badawczą na tym polu. Z natury rzeczy działalność ta dała się znacznie wyprzedzić badaniom źródłowym, czerpiącym bardzo często, jeśli nie przeważnie wprost z materiałów archiwalnych, rękopiśmiennych. Jedynie źródła *historiograficzne*, dotyczące Prusów, zostały całkowicie udostępnione, t. zn. ogłoszone drukiem, przede wszystkim w dawnej, ale doskonałej pod względem metody edycyjnej publikacji: *Scriptores rerum Prussicarum* (187), odnoszącej się do epoki krzyżackiej. Autorzy w. XVI–XVII byli drukowani w znacznej części już współcześnie; z nich najważniejszy, jeśli pominąć mało wiarogodnego Szymona Grunaua (181), Krzysztof Hartknoch (1644–1687) (182), podczas gdy współczesny Mateusz Praetorius (około 1635 – 1707) (186), odnosi się raczej do Litwinów pruskich. Ogólne omówienie dawniejszej historiografii do końca w. XVI dał M. Toeppen (154) w gruntownej pracy, która dotąd zachowała wartość; zwięźle przedstawił rozwój historiografii pruskiej, również późniejszej, E. Maschke (111). Już współcześnie zostało wydane ważne źródło kartograficzne: mapa Hennenbergera (183, 184) wraz z objaśnieniem.

Gorzej przedstawia się sprawa publikacji dokumentów i aktów. J. Voigt (192) ongiś opublikował kodeks dyplomatyczny, doprowadzony do r. 1404 i zawierający tylko wybór dokumentów, przeważnie do historii politycznej. Natomiast wyczerpujące wydawnictwo dokumentów, odnoszących się zasadniczo do bezpośredniego terytorium krzyżackiego, zawiera *Preussisches Urkundenbuch (191)*, doprowadzone niestety tylko do r. 1331. Uzupełniają to wydawnictwo kodeksy, odnoszące się do terytoriów biskupich: warmińskiego (179)–do r. 1435, sambijskiego (190)–do r. 1387, pomezańskiego (180)–do r. 1588 oraz chełmińskiego (193), które tu nas mało interesuje, gdyż należy do etnicznego obszaru polskiego.

INSTYTUT MAZURSKI
W OLSZTYNIE

KOMUNIKAT DZIAŁU INFORMACJI NAUKOWEJ

Dr. HENRYK ŁOWMIAŃSKI
Prof. Uniwersytetu Poznańskiego

DOTYCHCZASOWY STAN BADAŃ DZIEJÓW DAWNYCH PRUSÓW

OLSZTYN
1 9 4 7

Ważny dział publikacyj stanowią też wydawnictwa krzyżackich ksiąg urzędowych, które rzucają światło na strukturę społeczną Prusów oraz dostarczają materiałów do statystyki ludnościowej w końcu w. XIV i w początku XV. Księgi zostały ogłoszone przez Joachima (185) oraz W. Ziesemera 194, 195, 196, 197, 198). Przygotowane do druku w czasie wojny wydanie wielkiej księgi czynszowej krzyżackiej zostało odroczone z powodu śmierci wydawcy, K. Kasiskego (70).

Z pośród terytoriów pruskich największym chyba wydawnictwem p. t. *Monumenta historiae Warmiensis*, 12 tomów, może poszczycić się biskupstwo warmińskie; oprócz czterotomowego kodeksu składa się ono z trzech działów: *Scriptores* (188), *Bibliotheca* (178) oraz wydawnictw osobnych; te jednak działy zawierają mało materiałów do interesującego nas zagadnienia.

Do historii polityczno-społecznej służą jeszcze akta stanów pruskich z czasów krzyżąckich, ogłoszone przez M. Toeppena (189). Nie wyliczamy pomniejszych wydawnictw oraz licznych materiałów źródłowych, drukowanych w czasopismach, zarówno ogólnopruskich, *Altpreussische Monatsschrift* oraz *Altpreussische Forschungen*, jako też lokalnych. Należy jeszcze zauważyć, że podobnie jak to widzimy w Polsce, okres najbardziej ożywionej edycji źródeł przypadł na w. XIX i aż do pierwszej wojny światowej, natomiast w okresie międzywojennym działalność wydawnicza osłabła.

9. Postulaty na przyszłość.

Z niniejszego przeglądu nasuwa się przede wszystkim zasadniczy postulat: rewizja wąsko-utylitarnego stanowiska, jakie wobec problemu Prusów zajęła nauka niemiecka, traktując przeszłość tego ludu pod kątem widzenia badań nad *własną* przeszłością. Stąd wynikło zaniedbanie na danym odcinku, co w konsekwencji odbiło się ujemnie i na poznaniu historii tych czynników zewnętrznych, które wchodziły w styczność z Prusami. Nie tylko współczucie dla ludu, który bez własnej winy, dzięki splotowi fatalnych dlań okoliczności, stracił najpierw byt polityczny, a następnie odrębność etniczno-językową, ale i dobrze zrozumiany ogólny interes naukowo-badawczy nakazuje usamodzielnienie niejako badań nad Prusami, t. zn. formułowanie zagadnień niezależnie od problematyki, jaką dyktuje bezpośrednie poznanie przeszłości ich sąsiadów, zerwanie z praktyką ubocznego tylko traktowania zagadnienia pruskiego. Pod tym warunkiem zostaną wypełnione luki w historiografii dotyczącej Prusów.

Za główny konkretny postulat uznamy opracowanie ogólne całokształtu przeszłości historycznej tego ludu od epoki Wikingów do jego zaniku w w. XVII, oparte na wyczerpującym

uwzględnieniu dotychczasowej literatury naukowej oraz wyzyskaniu dostępnych materiałów źródłowych. Ewentualna obiekcja z powodu niedostateczności opracowania szczegółowego na wielu odcinkach nie wydaje się istotną, skoro zadanie syntezy polega nie tylko na zestawieniu wyników i zamknięciu poprzedzających badań, ale również na wykazaniu zaniedbań i braków i nadaniu kierunku przyszłym dociekaniom.

Poza tym nasuwa się cały szereg szczegółowych postulatów. Wymienimy ważniejsze dla przykładu. Brak dotąd wyczerpującego omówienia epoki Wikingów w Prusach—opracowanie tego problemu wymagałoby połączenia metody historycznej z prehistoryczną. Wyczerpująco zbadany został już podbój Prus przez Krzyżaków, natomiast nie został rozpatrzony problem tych walk pod kątem widzenia obrony pruskiej, z tym problemem wiąże się sprawa strat, poniesionych przez Prusów w toku walki i przesunięć w osadnictwie pruskim — nie była ona dotąd wszechstronnie zbadana. Niema też dotąd specjalnego opracowania udziału żywiołu pruskiego w akcji kolonizacyjnej, rozwiniętej przez Krzyżaków; dotychczasowa historiografia traktowała czynnik pruski tylko ubocznie — należy wypełnić lukę i dać obraz syntetyczny *pruskiego* ruchu kolonizacyjnego, między innymi wyświetlić kwestię napływu ludności pruskiej do wsi, zakładanych na prawie niemieckim. Zgoła niejasno przedstawia się dotąd problem zaniku narodowości pruskiej, wypada zastanowić się zarówno nad przebiegiem, jak przyczynami tego zjawiska na całym obszarze pruskim. W celu właściwego wyzyskania materiałów źródłowych potrzebne jest wreszcie przeprowadzenie krytycznych badań nad wiadomościami o Prusach, podanymi przez historiografię, począwszy od Dusburga, a kończąc na Praetoriusie.

Po włączeniu znacznej części obszaru pruskiego w skład Państwa Polskiego przed nauką polską otwiera się możność, a zarazem spada na nią poniekąd obowiązek żywszego niż dotąd udziału w opracowaniu dziejów tego ludu, traktowanego dotąd po macoszemu przez historiografię niemiecką, ludu, który przez pewien czas stawiał opór fali germanizacyjnej, lecz uległ przemocy. Rzecz zrozumiała, że nauka nasza nie może zrezygnować ze stawiania zagadnień ze swego punktu widzenia. Tedy obok badań nad problemami, poprzednio wysuniętymi, należałoby wszechstronniej i bardziej wyczerpująco niż dotąd omówić stosunki polsko pruskie w przeszłości, zwłaszcza na polu życia kulturalnego i osadnictwa.

BIBLIOGRAFIA

I. WAŻNIEJSZE OPRACOWANIA

1. *Aubin G.* Zur Geschichte des gutsherrlich-baeuerlichen Verhaeltnisses in Ostpreussen. Leipzig 1910.

2. *Babiński W.* Die Kolonisation des heutigen Westpreussens unter der Herrschaft des Deutschen Ritterordens. Muenchen 1910.

3. *Barkowski O.* Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg I/II. Prussia, 28 (1928), 30 (1933).

4. *Barkowski O.* Beitraege zur Siedlungs - und Ortsgeschichte des Hauptamtes Rhein AF. 11 (1934).

5. *Bender J.* Ermlands politische und nationale Stellung. Braunsberg 1872,

6. *Bertuleit H.* Das Religionswesen der alten Preussen... Prussia 25 (1924).

7. *Bezzenberger A.* Die litauisch - preussische Grenze AM 19 (1882).

8. *Bezzenberger A.* Ueber die Verbreitung einiger Ortsnamen in Ostpreussen. AM 20 (1883).

9. *Birch-Hirschfeld A.* Bauerlisten aus dem Fuerstentum Ermland von 1610 und 1688, ZE 26 (1928).

10. *Blanke F.* Der innere Gang der ostpreussischen Kirchengeschichte. Bilder aus dem religioesen und kirchlichen Leben Ostpreussens. Koenigsb. Pr. 1927.

11. *Blanke F.* Die Missionsmethode des Bischofs Christian von Preussen. AF. 4 (1927).

12. *Blanke F.* Die Entscheidungsjahre der Preussenmission (1206—1244). Zeitsch. fuer Kirchengesch. 47 (1928).

13. *Blanke F.* Die Preussenmission vor der Ankunft des D. Ordens. DS. (1931).

14. *Boenigk V.* Ueber ostpreussische Burgwaelle... Prussia 6 (1879/80).

15. *Brueckner A.* Preussisch und Polnisch. ASPh 20 (1898).

16. *Brueckner A.* Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Warszawa 1904.

17. *Brueckner A.* Preussen, Polen, Witingen. Zeitsch. f. Slav. Phil. 6 (1929).

18. *Bruenneck W.* Die Leibeigenschaft in Ostpreussen. Zeitsch. d. Savigny-Stiftung Germ. Abt. 8 (21) (1887).

19. *Buczek K.* Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wsch. DPW. Toruń 1936.

20. *Buga K.* Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Staemme im Lichte der Ortsnamenforschung. Streitberg Festgabe. Leipzig 1924.

21. *Bujak Fr.* Dwa bóstwa prusko-litewskie „Curche i Okkopirnus". Studia społ. i gosp. Księga jubil. dla uczcz. 40-letn. pracy nauk. L. Krzywickiego. Warszawa 1925.

22. *Crome H.* Karte und Verzeichnis der vor-und fruehgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen. AP. 2 (1937).

23. *Crome H.* Laengswaelle in Ostpreussen. Mannus Zeitsch. 29 (1937).

24. *Crome H.* Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreussens. Prussia 32/34 (1938/40).

25. *Crome H.* Kasper Hennenbergers Karte des alten Preussens die aelteste fruehgeschichtliche Karte Ostpreussens. AP 5 (1940).

26. *Crome H., Grunert W.* Verzeichnis vor-und fruehgeschichtlicher Wehranlagen im westlichen Nadrauen. ZAI 20 (1935).

27. *Doehring A.* Die Herkunft der Masuren. Mit besonderer Beruecksichtigung der Kreise Osterode und Neidenburg. Koenigsb. Pr. 1910.

28. *Donner G. A.* Kardinal Wilhelm von Modena. Helsingfors 1929.

29. *Duda Fr.* Rozwój terytorialny Pomorza polskiego. Kraków 1909.

30. *Ehrlich B.* Die alten Preussen. DOV (1926).

31. *Ehrlich B.* Ueber gegenwaertigen Stand der Erforschung vor-und fruehgesch. Burgen im Regierungsbez. Westpreussen. AP I (1936).

32. *Ehrlich B.* Der preussisch-wikingische Handelsplatz Truso. EJ 14 (1937).

33. *Ehrlich B.* Der preussisch-wikingische Handelsplatz Truso. Conventus primus historicorum Balticorum. Rigae 1938.

34. *Ehrlich B.* Rec. artykułu Langenheima (zob. 101). EJ 16 (1941).

35. *Engel C.* Die Kultur des Memellandes in vorgesch. Zeit. Memel 1931.

36. *Engel C.* Aus ostpreussischer Vorzeit. Koenigsb. Pr. (1935).

37. *Engel C.* Die Urnenfunde von Lobellen und Neu-Luboenen Kr. Tilsit—Ragnit. ZAI 22 (1939).

38. *Engel C., La Baume W.* Kulturen und Voelker im Preussenlande. Koenigsb 1937.

39. *Ewald A.* Die Eroberung Preussens durch die Deutschen. I/IV Halle 1872—1886.

40. *Fischer Ad.* Etnografia dawnych Prusów. DPW. Gdynia 1937.

41. *Forstreuter K.* Die Entwicklung der Nationalitaetenverhaeltnisse auf der Kurischen Nehrung. AF 8 (1931).

42. *Forstreuter K.* Preussen und Russland im Mittelalter. Berlin 1938.

43. *Froelich G.* Flussnamen in Ostpreussen. ZAI 19 (1930).
44. *Gaerte W.* Urgeschichte Ostpreussens. Koenigsb. Pr. 1929.
45. *Gaerte W.* Die Wikinger in Ostpreussen. Koenigsb. 1932.
46. *Gaerte W.* Wo lag Truso, die aelteste Stadt Ostpreussens. AP 2 (1937).
47. *Ganse F.* Polnische Einwanderung in die Komturei Osterode nach dem 2. Thorn. Frieden AF I (1924).
48. *Gerullis G.* Die altpreussischen Ortsnamen... Berl. Leipz. 1922.
49. *Geschlechterkunde:* Altpreussische Geschlechterkunde, Koenigsb. Pr. — od r. 1927.
50. *Giere W.* Grundfragen der Siedlungsforschung in Nordosteuropa. AF 15 (1938).
51. *Glemma T. ks.* Misja pruska XIII w. aż do przybycja Zakonu Krzyż. Pelplin 1931.
52. *Gollub H.* Der Kreis Ortelsburg zur Ordenszeit. Prussia 26 (1926).
53. *Gollub H.* Masuren. DOV (1926).
54. *Gollub H.* Der heutige Stand der Masurenforschung. 26 Prussia (1926).
55. *Górski K.* Początki kolonizacji polskiej w Prusach. Poznań 1934.
56. *Górski K.* Schyłek pogaństwa w Prusach. AMl 7 (1935).
57. *Górski K.* Fragmenty dziejów Prus w XV w. Gdańsk 1936 (Rocznik Gdański 9 (10).
58. *Górski K.* Z dziejów żywiołu polskiego w Prusach od 1525 do 1772. Jantar 3 (1939).
59. *Górski K.* Państwo krzyżackie w Prusach. Gdańsk, Bydgoszcz 1946.
60. *Grigat F.* Besiedlung des Mauerseegebiets... Koenigsb. Pr. (1932).
61. *Gross H.* Die Steppenheidetheorie und die vorgeschichtliche Besiedlung Ostpreussens. AP I (1936).
62. *Grundzuege der ostpreussichen Vor-und Fruehgeschichte* (artykuł zbiorowy). AP 3 (1938).
63. *Guenther O.* Eine Predigt vom preussichen Provinzialkonzil in Elbing 1427... ZWG 59 (1919).
64. *Guttzeit E. J.* Die Geschichte des Grenzkirchspiels Lindenau, Kreis Heiligenbeil. Prussia 28 (1928).
65 *Harmjanz H.* Volkskunde und Siedlungsgeschichte Altpreussens. Berlin 1936. 2-gie wyd. rozszerzone 1942.
66. *Hein O.* Altpreussische Wirtschaftsgeschichte. Zeitsch. f. Ethnologie 22 (1890).
67. *Hein O.* Ostpreussen, Deutschland und Polen. Muenchen. Berlin 1933.

68. *Hipler F.* Abriss der ermlaendischen Literaturgeschichte. MHW. 4 (1872).
69. *Hoffmann J.* Das Graeberfeld Linkuhnen, Kr. Wiederung Ostpreussen und die spaetheidnische Kultur des Memellandes AP 4 (1939).
70. *Hollack E.* Vorgeschichtliche Uebersichtskarte von Ostpreussen. Glogau, Berl. 1908.
71. *Hollack E.* Erlaeuterungen zur vorgesch. Uebersichtskarte von Ostpr. Glogau, Berlin 1908.
72. *Horn V.* Die Verbreitung der preussischen Ortsnamen in Ostpreussen. Prussia 32 (1938).
73. *Hruszewśkyj M.* Istorija Ukrainy – Rusy III², Lwów 1905.
74. *Jaenichen H.* Die Wikinger im Weichsel - und Odergebiet. Leipzig 1938.
75. *Karge P.* Die Litauerfrage in Altpreussen in geschitlicher Beleuchtung. Koenigsb. Pr. 1925.
76. *Karp' F. C.* Beitraege zur aeltesten Geschichte des Memellandes und Preussisch-Litauens. Memel (1935).
77. *Kasiske K.* Die Siedlungstaetigkeit des Deutschen Ordens im oestlichen Preussen bis zum Jahre 1440. Koenigsb. Pr. 1934.
78. *Kasiske K.* Neuere Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens. Deutsche Ostforschung I, Leipzig 1942.
79. *Kauffmann K. J.* Geschichte des Kreises Rosenberg I. Marienwerder 1927.
80. *Kętrzyński W.* O narodowości polskiej w Prusach Zachodnich. Pamiętnik Akad. Umiej. I, Kraków 1874.
81. *Kętrzyński W.* O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich. Lwów 1882.
82. *Kętrzyński W.* O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada. Rozpr. Akad. Umiej. Wydz. Histor.-Filoz. 45 (1903).
83. *Kleemann O.* Ueber die wikingische Siedlung von Wiskiauten und ueber die Tiefs in der Kurischen Nehrung. AP 4 (1939).
84. *Koch A.* Ueber den Deutschen Orden und seine Berufung nach Preussen. Heidelberg 1884.
85. *Koczy L.* Misje polskie w Prusach i na Pomorzu za czasów Bolesława. AMI 6 (1936).
86. *Kostrzewski J.* Zabytki przedhistoryczne Prus Wschodnich. PW (1932).
87. *Kozierowski St. ks.* Pierwotne osiedlenie ziemi gnieźnieńskiej wraz z Pałukami... Slavia Occid. 3/4 (1925).
88. *Krollmann C.* Zur Besiedlungsgeschichte und Nationalitaetenmischung in den Komtureien Christburg, Osterode und Elbing. ZWG 64 (1923).
89. *Krollmann C.* Das Religionswesen der alten Preussen. AF 4 (1927).

90. *Krollmann C.* Die Besiedlung Ostpreussens durch den Deutschen Orden. Vierteljahrsch. f. Sozial-u. Wirtschaftsgeschichte. 21 (1928).

91. *Krollmann C.* Die deutsche Besiedlung des Ordenslandes Preussen. Prussia 29 (1931).

92. *Krollmann C.* Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen. Koenigsb. Pr. 1932.

92a. *Krollmann C.* Eine merkwuerdige samlaendische Urkunde. AF 11 (1934).

93. *Kuck J.* Die Siedlungen im westlichen Nadrauen. Koenigsb. Pr. 1909.

94. *Kujot St.* Dzieje Prus Królewskich I. II, Roczniki Tow. Nauk. w Toruniu. 20—25 (1913 — 1918), 29 — 31 (1924).

95. *La Baume W.* Atlas der ost-und westpreuss. Landesgeschichte I Teil. Kulturen und Voelker der Fruehzeit in Preussenland. Braunschweig 1936.

96. *La Baume W.* Bewaffnung und Tracht der Pruessen auf den Reliefs der Gnesener Domtuer. AP 7 (1942).

97. *La Baume W.* Die Grundlagen vorgeschichtlicher Siedlung und Landwirtschaft in Ostpreussen. AP 7 (1942).

98. *La Baume W., Wilczek J.* Die fruehmittelalterlichen Silberwaagen aus Ostpreussen. AP 5 (1940).

99. *Labuda G.* Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII w. AMI 9 (1937).

100. *Langenheim K.* Spuren der Wikinger um Truso. EJ 11 (1933).

101. *Langenheim K.* Nochmals «Spuren der Wikinger um Truso». Gothiskandza I (1939).

102. *Lietuvos istorija.* (Dzieje Litwy). Red. A. Šapoka. Kaunas 1936.

103. *Lohmeyer K.* Geschichte von Ost-und Westpreussen I. Gotha 1880. 2-ie rozszerzone wydanie. Berlin 1908.

104. *Lorentz F.* Preussische Bevoelkerung auf dem linken Weichselufer. ASPh 27 (1905).

105. *Łęga Wł. ks.* Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu. Roczniki Tow. Nauk. w Toruniu 35/6 (1929/30.

106. *Łowmiański H.* Przyczynki do kwestii najstarszych kształtów wsi litewskiej. Aten. Wil. 6 (1929).

107. *Łowmiański H.* Rec. pracy Rousselle'a (zob. 139) Aten. Wil. 6 (1929).

108. *Łowmiański H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego I, II, Wilno 1931/32

109. *Łowmiański H.* Prusy pogańskie. DPW Toruń 1935.

110. *Maschke E.* Der deutsche Orden und die Preussen. Berlin 1928.

111. *Maschke E.* Quellen und Darstellungen in der Geschichtsschreibung des Preussenlandes. DS (1931).

112. *Maschke E.* Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preussen. Ostland Forschungen 4 (1934).

113. *Maschke E.* Der Deutsche Ordensstaat. Gestalten seiner grossen Meister. Hamburg 1935.

113a. *Maschke E., Kasiske K.* Der Deutsche Ritterorden — seine politische und kulturelle Leistung im deutschen Osten. Berlin 1942.

114. *Mierzyński A.* Źródła do mitologii litewskiej. 2 zeszyty. Warszawa 1892/96.

115. *Mortensen H.* Schlueters Karte der Waldverteilung in Altpreussen vor der Ordenszeit. Prussia 24 (1923) — tamże polemika ze Schlueterem.

116. *Mortensen H.* Siedlungsgeographie des Samlandes. Stuttgart 1923.

117. *Mortensen H.* Zur Frage der heutigen und fruehgeschichtlichen Verteilung von Wald und Siedlungsland in den suedostbaltischen Gebieten. Zeitsch. der Gesellsch. f. Erdkunde zu Berlin 1924.

118. *Mortensen H., G.* Die Besiedlung des nordoestlichen Ostpreussens bis zum Beginn 17. Jh. I/II. Leipzig 1937/8.

119. *Mortensen* geb. *Heinrich G.* Beitraege zu den Nationalitaeten und Siedlungsverhaeltnissen von Pr. Litauen. Berlin 1927.

120. *Muelverstedt A. v.* Woher stammt die Familie von Baysen N. Preuss. Provianzialblaetter 3 (1853).

121. *Muelverstedt A. v.* Das aelteste Vasallenregister des Samlandes. N. Preuss. Provinzialblaetter 7 (1855).

122. *Nagevičius V.* Musu pajuriu medźiaginė kultura VIII—XIII amż. (Kultura mater. naszego Pomorza w. VIII—XIII). Senovė I (1935).

123. *Natan O.* Mundart und Siedlung im nordoestlichen Ostpreussen. Koenigsb. Pr. 1937.

124. *Neugebauer W.* Die Bedeutung des wikingischen Graeberfeldes in Elbing fuer die Wikingerbewegung im Ostseegebiet EJ 14 (1937).

225. *Neugebauer W.* Das wikingische Graeberfeld in Elbing. AP 3 (1938).

126. *Nowacki J. ks.* Opactwo Zakonu cysterskiego św. Gotarda w Szpetalu pod Włocławkiem. Gniezno 1934.

127. *Paradowski J.* Osadnictwo w ziemi chełmińskiej w wiekach średnich Lwów 1936.

127a. *Piwarski K.* Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych. Gdańsk, Bydgoszcz 1946.

128. *Plehn H.* Geschichte des Kreises Strassburg in Westpr. Leipzig 1900.

129. *Plehn H.* Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost-und Westpreussen. Forsch. zur brandenb.. und preuss. Gesch. 17—18 (1904—5).

130. *Pluemicke R.* Zur laendlichen Verfassung des Samlandes unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Leipzig 1912.
131. *Redlich C.* Nationale Frage und Ostkolonisation im Mittelalter. Berlin 1934.
132. *Rieckenberg H.* Die Schatullsiedlung in Preussen bis z. J. 1714. AF 16 (1929).
133. *Riel K.* Die Siedlungstaetigkeit des D. Ordens in Preussen in der Zeit von 1410–1466. AF 14 (1937).
134. *Rogge.* Das Amt Balga. AM 5/10 (1868/73).
135. *Roehrich V.* Die Kolonisation des Ermlandes. ZE 12/14 (1899/903), 18/22 (1913/1926).
136. *Roehrich V.* Die Besiedlung des Ermlandes. ZE 22 (1926).
137. *Rousselle M.* Woria. Koenigsb. Pr. 1924.
138. *Rousselle M.* Die Besiedlung des Kreises Preussisch Eylau. AF 3 (1926).
139. *Rousselle M.* Das Siedlungswerk des D. Ordens im Lande Gerdauen. AF 6 (1929).
140. *Saborowski E.* Besiedlung und Nationalitaetenverhaeltnisse des Hauptamtes Ortelsburg. Mitteil. d. litterar. Gesellsch. Masovia 30. Loetzen 1925.
141. *Salys A.* Die żemajtischen Mundarten I. Tauta ir Żodis 6 (1930).
142. *Schlueter O.* Wald, Sumpf und Siedlungsland in Altpreussen vor der Ordenszeit. Geogr. Anzeiger 21 (1921).
143. *Schmauch H.* Die Wiederbesiedlung des Ermlandes im 16. Jh. ZE 23 (1929).
144. *Schmauch H.* Die Besiedlung und Bevoelkerung des suedlichen Ermlandes. Prussia 30 (1933).
145. *Schmitt F. W. F.* Geschichte des Stuhmer Kreises. Thorn 1868.
146. *Schnippel G.* Siedlungsgeographie des osterodischen Gebietes. AF 5 (1928).
147. *Schumacher B.* Geschichte Ost-und Westpreussens. Koenigsb. Pr. 1937.
148. *Siegmund P.* Deutsche Siedlungstaetigkeit der samlaendischen Bischoefe und des Domkapitels vornehmlich im 14. Jh. AF 5 (1928).
149. *Sjoegren A.* Ueber die Wohnsitze und die Verhaeltnisse der Jatwaegen. St. Petersburg 1859.
150. *Sobieski W.* Walka o programy i metody rządzenia w Prusach Książęcych. PW (1932).
151. *Srokowski St.* Prusy Wschodnie. Gdańsk 1945.
152. *Stadie K.* Das Geschlecht der Stadie auf Stadienberg und in Allenau a d. Alle, Kreis Friedland. Prussia 26 (1926).
153. *Stadie K.* Die Perkuhner. ein altpreussiches Freiengeschlecht. Prussia 26 (1926).

154. *Toeppen M.* Geschichte der preussischen Historiographie von P. v. Dusburg bis auf K. Schuetz. Berlin 1853.

155. *Toeppen M.* Historisch comparative Geographie von Preussen. Gotha 1858.

156. *Toeppen M.* Excurs ueber die Verschreibungen des Ordens fuer Stammpreussen im 13 Jh. Scriptores rer. Prussic. I, Leipzig 1861.

157. *Toeppen M.* Die Zinsverfassung Preussens unter der Herrschaft des D. Ordens. Zeitsch. f. preuss. Gesch. und Landeskunde 4 (1867).

158. *Toeppen M.* Geschichte Masurens. Danzig 1870.

159. *Trautmann R.* Die altpreussischen Personennamen. Goettingen 1925.

160. *Tymieniecki K.* Znaczenie polityczne sprowadzenia Krzyżaków. PW (1932).

161. *Tymieniecki K.* Misja polska w Prusiech i sprowadzenie Krzyżaków. DPW. Toruń 1935.

162. *Vasmer M.* Beitraege zur histor. Voelkerkunde Osteuropas I. Die Ostgrenze der baltischen Staemme. Sitzungsberichte der Preussisch. Akad. der Wissensch. Phil. hist. kl 24 (1932).

163. *Voigt H. G.* Adalbert von Prag. Westend Berlin 1898.

164. *Voigt* H. G. Der Missionsversuch Adalberts von Prag in Preussen. AM 38 (1901).

164a. *Voigt* H. G. Brun von Querfurt. Stuttgart 1907.

165. *Voigt J.* Geschichte Preussens I/IX, Koenigsb 1827—39.

166. *Vogel W.* Die Ordenskolonisation in den suedlichen Kuestenlaendern der Ostsee. Verh. und wiss. Abh. d. 24 dt. Geographentags in Danzig 1931.

167. *Weber L.* Preussen vor 500 Jahren... Danzig 1878.

168. *Weise E.* Die alten Preussen. Elbing 1934. 2-ie wyd rozszerzone 1936.

169. *Wilke E.* Die Ursachen der preussischen Bauern— und Buergerunruhen 1525 mit Studien zur ostpreuss. Agrargesch. der Ordenszeit. AF 7 (1930).

170. *Zachorowski St.* Studia do dziejów w. XIII. Rozpr. Ak. Um. Wydz. hist. fil. 62 (1921).

171. *Zajączkowski St.* Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków. DPW. Toruń 1935.

172. *Zajączkowski St.* Problem kraju kłajpedzkiego i Litwy pruskiej w nauce. Jantar I (1937).

173. *Zajączkowski St.* Rec. pracy Mortensenów (zob. 107). Jantar II (1938).

174. *Zakrzewski St.* Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju, czyli t. zw. Geograf Bawarski. Arch. Nauk. D. I t. 9 (1917).

175. *Zakrzewski St.* Bolesław Chrobry Wielki. Lwów 1925
176. *Ziesemer W.* Siedlungsgeschichte Ost - und Westpreussens. Hansische Geschichtsblaetter 33 (1929).
177. *Zippel O.* Die Kolonisation des Ordenslandes Preussen bis zum Jahre 1309 AM 58 (1921).

II. WAŻNIEJSZE WYDAWNICTWA ŹRÓDEŁ

178. *Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bistums Ermland* (MHW III. Abteilung) I/IV, Braunsberg Leipzig, 1872—1931. Ed. E. Hipler, M. Perlbach, V. Roehrich, A. Poschmann.
179. *Codex diplomaticus Warmiensis* (MHW I. Abt.) I/IV, Mainz, Braunsberg, Leipzig 1860—1935. Ed. C. P. Woelky, J. M. Saage, V. Roehrich, F. Liedtke, H. Schmauch.
180. *Cramer.* Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bistums Pomesanien, Marienwerder 1887 (Zeitsch. des histor. Vereins fuer den Reg. - Bezirk Marienwerder. 15—18, 1885—17).
181. *Grunau S.* Preussische Chronik I/III, Leipzig 1876-96. (ed. M. Perlbach).
182. *Hartknoch C.* Alt und neues Preussen. Frankf. und Leipzig 1684.
183. *Hennenberger* *) *C.* Grosse Landtafel von Preussen. In 9 Blaettern. Koenigsb. 1863 (1-sze wyd. 1576).
184. *Hennenberger C.* Erclerung der preussischen groessern Landtaffel oder Mappen. Koenigsb. 1595.
185. *Joachim.* Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399—1409. Koenigsb. Pr. 1896.
186. *Praetorius M.* Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubuehne. Berlin 1871 (wyciągi, wydane przez W. Piersona).
187. *Scriptores rerum Prussicarum* I/V, Leipzig 1861—1874. Ed. Th. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke.
188. *Scriptores rerum Warmiensium* (MHW II Abt.) I, II, Braunsberg 1866—89. Ed. C. P. Woelky, J. M. Saage.
189. *Toeppen M.* Acten der Staendetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens I/V, 1874—86.
190. *Urkundenbuch des Bistums Samland* I/3, Leipzig 1841—1905. Ed. C. P. Woelky, H. Mendthal.
191. *Preussisches Urkundenbuch,* Politische Abteilung I/II, Koenigsb. 1882—1935. Ed. Philippi, C. P. Woelky, A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke.
192. *Voigt J.* Codex diplomaticus Prussicus I/VI, Koenigsb. 1836—61.

*) W Muzeum Mazurskim w Olsztynie znajduje się mapa z napisem: „Prussiae, Das ist des Landes zu Preussen... durch Casparum *Henneberger um*, Erlichensem Pfarrern des Fuerstlichen Hospitals Loebnicht, Koenigsberg. Gedruckt bei Lorentz Segebaden in Jahre MDCXXIX.

193. *Woelky C. P.* Urkundenbuch des Bistums Culm. Danzig 1887.

194. *Ziesemer W.* Das Zinsbuch des Hauses Marienburg. Progr. Gymn. Marienburg 1910.

195. *Ziesemer W.* Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs fuer die Jahre 1410–1429. Koenigsb. 1911.

196. *Ziesemer W.* Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412. Danzig 1913.

197. *Ziesemer W.* Das Marienburger Aemterbuch. Danzig 1916.

198. *Ziesemer W.* Das Grosse Aemterbuch des Deutschen Ordens. Danzig 1921.

U w a g a. Szczegółowsze dane bibliograficzne do przeszłości Prusów podaje E. W e r m k e: Bibliographie der Geschichte von Ost-und Westpreussen. Koenigsb. Pr. 1933. Bibliografia ta uwzględnia druki, wydane do końca r. 1929; danych późniejszych należy poszukiwać w wykazach bibliograficznych, ogłaszanych co roku w czasopismie *Altpreussische Forschungen.*

III. SKRÓTY

AF — Altpreussische Forschungen. Koenigsberg.

AM — Altpreussische Monatsschrift. Koenigsberg.

AMl — Annales Missiologicae. Poznań.

AP — Altpreussen. Koenigsberg.

ASPh — Archiv fuer Slavische Philologie. Berlin 1916

DOV — Der Ostdeutsche Volksboden. Breslau 1926.

DPW — Dzieje Prus Wschodnich. Wydawnictwo Inst. Bałt. Toruń, Gdynia.

DS — Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande. Koenigsberg 1931.

EJ — Elbinger Jahrbuch. Elbing.

MHW — Monumenta Historiae Warmiensis.

Prussia — Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia. Koenigsberg.

PW — Prusy Wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość. Poznań 1932.

ZAI — Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg. Insterburg.

ZE — Zeitschrift f. Geschichte und Altertumskunde Ermlands Braunsberg.

ZWG — Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. Danzig.

SPIS TREŚCI KOMUNIKATÓW D. I. N.
wydanych w 1946—1947 r.

Wydaje z ramienia Instytutu Mazurskiego Emilia Sukertowa-Biedrawina
Redaktor Serii Prehistorii i Historii—mgr. Jerzy Antoniewicz.

NAKŁADEM INSTYTUTU MAZURSKIEGO W OLSZTYNIE
ul. Wojciecha Kętrzyńskiego 4 (dawniej Emilii Plater)